

**„НА ВАС ПОКЛАДАЄТЬСЯ ОBOB'ЯЗОК
... ПІДНЯТИ ТА СКЕРУВАТИ ЗАГАЛЬНЕ
ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ...”**

**Невідомі листи С.Петлюри до Ю.Тютюнника
(червень – жовтень 1921 р.)**

Публікація епістолярної спадщини Голови Директорії, Головного отамана військ УНР С. Петлюри – важливий складник вивчення українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. У Варшаві – в архівній колекції Національної бібліотеки й у фондах Центрального військового архіву – виявлено невідомі листи С. Петлюри за другу половину 1921 р. до начальника Повстансько-партизанського штабу при Головній команді Армії УНР генерала Ю. Тютюнника.

Листи цілковито присвячені справі підготування рейду частин Армії УНР з польських таборів для інтернованих в Україну з метою підняти загальне антибільшовицьке повстання. Зазначимо, що й нині обставини проведення цього рейду, який увійшов в історію під назвою Другого Зимового походу, замало висвітлено в історичній літературі. Зокрема не одне десятиліття точаться суперечки щодо ролі С. Петлюри в підготовці Другого Зимового походу, його відносин з керівником Повстансько-партизанського штабу й організатором походу генералом Ю. Тютюнником тощо. Пропоновані увазі читачів листи С. Петлюри містять чимало нових відомостей з цих питань і кидають світло на деякі малознані аспекти підготовки походу. Документи публікуються вперше.

№ 1

Начальнику Штабу
партизансько-повстанського
Головної команди військ УНР

В додаток до словесних директив, поданих Вам 16/VI в зв'язку з поширенням підготовчо-організаційної праці в справі повертання проти окупантської більшовицької влади на Україні, вважаю необхідним, аби Ви взяли на увагу і до виконання наступуючі ще директиви:

- а) Під час повстання і захоплення певних районів повстанчеськими частинами начальники груп, районів і окремих виділів щодо встановлення влади тимчасової на місцях повинні керуватись особливою інструкцією, яка, після вироблення її урядом та належного затвердження,

буде додатково – цими днями – подана Вам для передачі на Україну. Інструкція повинна бути цілковито включена в наказ Повстанчеському війську УНР, який Ви маєте подати мені на затвердження.

В зв'язку з цим:

- б) Які би то не було спроби до захоплення та встановлення влади в увільнених повстаннями районах, ворожі УНР, повинні не допускатись і без жалю стлумлюватись в корені.
Це в однаковій мірі стосується як до російських спроб, з якого би джерела вони не походили, під яку б форму не прибирались, так і до українських, ворожих УНР. Маю на увазі як праві спроби – гетьманські, так і ліві – комуністичні, чи большевицькі, чи лівоесерівські.
- в) Маючи на увазі, що при начальниках груп та окремих повстанчих виділах бракуватиме належної кількості людей, спеціально уповноважених Урядом для встановлення ладу і цивільної адміністрації, вважаю необхідним, аби згадані начальники груп та інших партизансько-повстанчеських формувань, в разі недостачі зазначених осіб, своєю владою призначали тимчасово або відповідних старшин, або представників місцевого населення, приймаючи, звичайно, на увагу відповідність їх вимогам моменту і діла.

16/VI. 1921 р.

Петлюра (підпис)

Національна бібліотека у Варшаві (НБВ). – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 133, 135. – Рук. ориг.

№ 2

Довірно.

Ген[нерал-]хор[унжому] Тютюннику

В зв'язку з останніми звітами повідомляю:

- 1) Цими днями я перечислю до П[артизансько-]п[овстанчеського] штабу директора департаменту Куриленка¹ (правника і досвідченого адміністратора) для належного представництва і керування віділом цивільної адміністрації, бо дотеперішні звіти (нерозб. – М.К.), що по цьому відділу представлена лише справа політичної інформації, тоді як моменти адміністративні не узглядені.
- 2) Так само командировано буде представників і од інших міністерств, згідно з побажанням, висловленим начальником по цивільному керуванню в його останньому звіті (ч. 16 од 1/VIII).
- 3) Начальник цивільного керування висловлює в своєму звіті брак директив од уряду. Звертаю увагу Вашу на те, що матеріали, передані мною Вам персонально і обхоплюючі побажання кожного з відомств, ще як слід П[артизансько-]п[овстанчеським] штабом не опрацьовані. Прошу запропонувати нач[альнику] цив[ільного] керування справу цю закінчити, а в своїх звітах не обмежуватись загальними побажан-

нями чи супліками², а точно і конкретно ставити свої уваги в тій чи іншій галузі державного життя, аби ті уваги я міг використати в формі певних завдань (термінових) нашому уряду.

- 4) Справа з організацією УНО мною розв'язана буде позитивно. Належні інформації і розпорядження в цій справі переслані будуть Вам додатково на цьому тижні.
 - 5) Директиви Прем'єру і Мін[істру] зак[ордонних] справ для дипломатичної акції за кордоном мною вже дані.
 - 6) Мені потрібні будуть цифри про урожай і вплив голоду на Україні – належні розпорядження начальнику відповідного відділу прошу подати.
- 8/VIII. 1921 р. Петлюра (підпис)

P.S. Наказ про передачу українських формувань в Румунії до розпорядимості ген[ерал-]хор[унжого] Гулого³ мною завтра буде підписаний і в копії поданий до Вашого відома.

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 151, 153. – Рук. ориг.

№ 3

Ген[ерал-хорунжому] Ю.Тютюннику

Большовицьку провокацію, уміщену в ч.174 „Київського пролетарія” про „капітуляцію Петлюри”, я би вважав за небезпечну для нашої справи, коли б не брав під розвагу невеликого тиражу большевицької газети. Гадаю, що ця провокація широким масам населення не стане відомою. В кожному разі я вважав би за відповідне, аби Ви дали розпорядження, щоб ця чутка провокаційна була спростована серед наших людей на Україні.

З свого боку я вживу належних мір, щоб наші пресові установи і Міністерство справ закордонних прийняли належні заходи в цілях паралізування цієї провокації.

21/VIII. 1921 р.

Петлюра (підпис)

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 167. – Рук. ориг.

№ 4

Ген[ерал-]хор[унжому] Тютюннику

З останніх докладів, отриманих мною 28/VIII, виділяю слідуючі важніші справи:

- а) Повстанческа організація повітів Літинського, Лeticівського, Н[ово]ушицького, Проскурів[ського] повітів та Жмеринського району. Цифрові дані про неї викликають сумнів. Вимагають перевірки. Прошу відомостей про склад КПУ. Вважаю необхідним посилку спец[іально] туди відповідального старшини.

- б) Так само викликає здивування інформація про монархічний настрої робітничої організації м. Харкова на паровозобудівельних майстернях. Звідки такі відомості?
- в) Справу про заосмотрення⁴ П[артизансько-]п[овстанческого] штабу „Вістником державних законів” мною передано державному секретарю, що повідомить нач[альника] цив[ільного] кер[ування] і належні виділи.
- г) Бажано було б, аби Куриленко, являючись представником Мін[істерства] ви[утрішніх] спр[ав], разом з тим приглядався до різних проектів, які предкладають Вам інші представники відомств, – оскільки вони відповідають чи не відповідають загальноурядовому плану, для того щоби в цих проектах не було суперечності і „міжвідомствених” треній – потім – в майбутньому.
- В цих цілях слід директиву дати полк[овнику] Добротворському⁵, щоб спільними нарадами референтів міг уникнути таких „треній”.

31/VIII 1921 р.

Петлюра (підпис)

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 175. – Рук. ориг.

№ 5

Ген[ерал-]хор[унжому] Тютюннику

- 1) З приводу рапорту од 3/IX ч. 418 срочно висилаю сьогодні до Варшави полк[овника] Данильчука⁶ для полагодження справи. Одночасно слід і Вам натискувати по приналежності.
- 2) В справі стратегічної ситуації на 3 вересня прошу точно встановити, чи вірні газетні поголоски про приїзд (на маневри?!) Троцького⁷ до Кам'янця? Коваль, котрого Ви бачили у Львові, висловлює певність, що б[ольшови]ки не можуть без війни обійтись; концентрацію військ він пояснює певними їх намірами. В кожному разі, в разі якихось нових інформацій, дотичних стратегічної ситуації, прошу безпроволочно повідомляти.
- 3) По докладу нач[альника] економічного відділу ч.6 од 2/IX – срочно вимагаю од Мін[істерства] фінансів вироблення певних директив, які після розгляду перешлю.
- 4) Інструкції, прислані при рапортах ч. 64, 65, розглядаю і по заключенні пришлю.
- 5) Через ген[ерала] Дельвіга⁸ прошу передати для ген[ерала] Гулого належні матеріали.
- 6) Прошу приготувати план операції і представити мені на розгляд.

5/IX. 1921 р.

Петлюра (підпис)

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 177. – Рук. ориг.

№ 6

Довірочно

Ген[ерал-]хор[унжому] Тютюннику

- I. Передаю копію листа Б.Савенкова⁹ (ч. 271/А 9/ІХ ц.р.). В разі коли маються у Вас спростовання, прошу зібрати їх і привезти з собою проєктовану відповідь.
- II. Полк[овник] Данильчук, приїхавши з Варшави, привіз відомості, які не дають підстав думати, що до справи нашої змінилось відношення. Там запевняють, що ніякої зміни немає, і поясняли млявість причинами випадковими (дехто в урльо-пі¹⁰ був тощо). Майор Фльордек ще залишився було в Варшаві, щоб остаточні директиви од кого слід отримати. Явиніс вражіння, що справа розходиться проріжницю в термінах од 1½ до 2 тижнів між нашими строками. Ріжниця вона не робить, бо без заосмотрення належного було би дуже ризикованим умовлену справу реалізувати. Тим часом Вам необхідно всі підготовчі заходи переводити.
- III. Ген[ералу] Гулому асигновано 1 міл[ьйон] лей. Не знаю тільки, чи встигне він разом з Леб[ідь-]Юр[чиком]¹¹ реалізувати ті цінності, які повинні дати згадану суму лей.
- IV. Необхідно порозумітись з ген[ералом] Гулим, аби він негайно по повероті до Румунії вислав до Вас певного кур'єра, через котрого можна би було передати інструкції і накази. Вони будуть затверджені мною до чергового Вашого приїзду.
- V. Я маю відомості, що большевицька місія підсилала до Тарнова чоловіка свого, який мав за гроші дати інформації про адресу: 1) мою, 2) нач[альника] Ген[ерального] шт[абу] і 3) Вашу, а також добути компрометуючі документи. Прошу зміцнити обережність і взяти подане на увагу.
- VI. З розмови з Стоцьким виясняється, що німці не вірять, аби большевики нападали на Румунію чи ув'язувались у війну з нею.

14/ІХ. 1921р.

Петлюра (підпис)

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 179, 181. – Рук. ориг.

№ 7

Ген[ерал-]хор[унжому] Тютюннику

- 1) Справа, порушена нач[альником] цив[ільного] кер[ування] в його рапорті ч. 76 од 23/ІХ, буде розв'язана спеціальною нотою М[іністерства] з[акордонних] спр[ав] і акцією в пресі.
- 2) Розрахунок (ч. 77) сум, потрібних для праці оновлених установ УНР, зроблено широко. Мої коректури прошу взяти на увагу як більш відповідаючі дійсним потребам.

- 3) Звертаю Вашу увагу на невиконання ген[ералом] Гулим тих обіцянок, які він давав Лебідь-Юрчиківі. Це несерйозно з його боку. Прошу затребувати пояснень од ген[ерала] Гулого в цій справі.
- 4) Прошу взяти на увагу, що про декого з чинів П[артизансько-]п[овстанчеського] штабу (Ступницький¹² – нач[альник] канцелярії) ходять недобрі чутки про нахил їх до грошевої спекуляції. Вимагаю: перевірити дискретно і взяти їх діяльність під негласний контроль.
- 5) Наслідки приїзду до Львова старшин поль[ського] Ген[ерального] штабу прошу мені негайно доповідати.

25 /IX. 1921 р.

Петлюра (підпис)

НБВ. – Архів НТШ. – М/ф 68846. – Арк. 183. – Рук. ориг.

№ 8

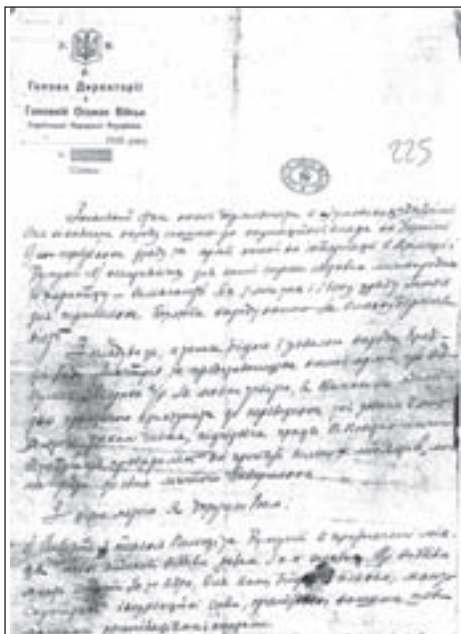
Загальний стан нашої державності в умовинах а) дозрілої вже ненависті народу нашого до окупаційної влади на Україні, б) перебування уряду та армії нашої на інтернації в Польщі і Румунії і в) несприятючих для нашої справи обставин міжнародного характеру – вимагають як з мого, так і з боку уряду заходів для підживлення боротьби народу нашого за власну державність.

З огляду на це, а також згідно з ухвалою наради Президії Ради Міністрів та представництва нашої армії, що відбулась 28 серпня ц.р. за моєю участю, я вважаю за відповідне практично приступити до переведення тої ухва-

ли в життя, щоби таким чином підготовча праця П[артизансько-]п[овстанчого] штабу, що проводилась на протязі кількох місяців, могла дійти до свого логічного завершення.

З цією метою я доручаю Вам:

- I. Вивезти з теренів Польщі та Румунії в призначені місця України певні військові відділи¹³ разом з П[артизансько-]п[овстанчим] штабом. Ці відділи мають стати за те ядро, біля якого, згідно з планом, мають скупчитись інсурекційні¹⁴ сили, організовані нашими повстанчими організаціями і агентами.
- II. Повстанчі формації військові Ви маєте підпорядку-

вати наказам П[артизансько-]п[овстанчого] штабу в усіх відношеннях, дбаючи при цьому про переорганізацію їх по певній програмі, розробленій П[артизансько-]п[овстанчим] штабом і мною затвердженій. Введення організаційної єдності в повстанчі формації та запровадження слухняності, карності¹⁵ – твердої дисципліни повинні Ви взяти на увагу як категоричні мої директиви в цій справі.

III. На вас покладається обов'язок:

Підняти та скерувати загальне повстання українського народу з метою повалення окупаційної влади на Україні та підготовки обставин для повороту до рідного краю законного уряду УНР і її армії, які мають остаточно закріпити ті придбання, які здобуде повстанча акція, чи зміцнити ту акцію повстанчу, коли би це викликалось обставинами боротьби.

З огляду на державну вагу покладеного на Вас обов'язку переводити його в життя Ви повинні з належною поважністю та державною обачністю і тактом.

Надавати повстанню всеукраїнський характер Ви маєте право лише тоді, коли почуватимете ґрунт для цього і перевірите можливості належні, щоби, боронь боже, якоюсь необачністю чи поспіхом в цій справі не наразити її на невдачу і тим не поставити дальшу боротьбу нашого народу за державність в нові тяжкі обставини.

В разі сприяючому для викликання широкого і всеукраїнського повстанчого руху обов'язую Вас скерувати його і направити по певному напрямку, переслідуючому державні цілі УНР і докладно з'ясованому мною в моїх як писаних, так і словесних Вам директивах. В цьому разі призначаю вас командуючим партизансько-повстанчою українською армією. В своїй діяльності як командуючого цією армією Ви повинні керуватись затвердженими мною інструкціями і наказами, відповідними законами УНР і належними артикулами Положення про польове управління військами в військовий час.

IV. Начальником П[артизансько-]п[овстанчого] штабу в такому разі повинен стати полк[овник] Ген[ерального] штабу Ю. Отмарштейн¹⁶.

V. Начальником цивільного керування – Куриленко.

VI. Як командуючий П[артизансько-]повстанчою армією, Ви щодо загального плану операцій повинні переводити його, рахуючись з загальними місцевими обставинами, звернувши особливу увагу на необхідність: а) опанування півднем України (з огляду на його велике значіння для цілої нашої державної справи); б) на потребу певними повстанчими акціями створити в смузі, територіально зазначеній: кордони України з Польщею, Румунією од півночі до півдня (Чорне море), а на схід од цих кордонів по повітряній лінії діаметром в 100–150 верст, такий стан речей, при якому

уряди зазначених сусідніх держав мали би наочні факти занепаду окупантської влади та її війська і запровадження в цій смузі влади УНР; в) на бажаність і доцільність захоплення політичних центрів окупантської влади (Харків, Київ); г) на необхідність (на перших порах) знищення телеграфно-телефонних зв'язків і ріжної комунікації в цілях дезорганізації окупантського урядового апарату, защеПЛення периферійним органам його паніки; д) на зруйнування шляхів і водних переправ на кордонах України з Московщиною, а також по р. Дніпро, щоби, з одного боку, утруднити таким чином головному командуванню московському можливість перетранспортовки свіжих резервів з Москви на Україну, а з другого боку – щоби і окупаційна ворожа армія, перебуваюча на Україні, не мала змоги організованим відворотом¹⁷ зберегти свою силу для дальшої боротьби; е) зокрема уважаю необхідним координацію повстанчих акцій на Правобережжі з повстанчими арміями на Лівобережжі і Слобожанщині, з огляду на велике значіння останніх як під зглядом політичним, так і для улегшення цілей реалізації, в попередніх §§ цього артикула зазначених.

- VII. В разі успіху повстанчої акції завданням Вашим і П[артизансько-]п[овстанчого] штабу є не лише переведення в життя певного мілітарного плану, але й запровадження ладу та порядку серед людності в теренах, звільнених од ворожої влади і опанованих інсуреКційним військом. В цій справі Ви повинні керуватись інструкціями, затвердженими мною після попереднього опрацювання їх відповідними міністерствами УНР і охоплюючими кожна зокрема певну галузь державного життя України. Допускатися змін чи виїмків¹⁸ од цих інструкцій можна лише в випадках виключних чи інструкціями не передбачених, зазна[ча]ючи при цьому тимчасовість зміни – до затвердження їх урядом. Зокрема: а) погромів, особливо жидівських, не повинно допускати, а всякі спроби та ексцеси насильства Ви повинні, як і підлегли Вам начальники та установи, – в корені і рішучо припиняти; б) суд повстанчий повинен відбутись точно згідно з затвердженим мною Положенням про нього; в) сприяючи ініціативі та самодіяльності місцевого населення в справі заведення ладу – порядку та відновлення зруйнованого большевицьким пануванням господарства, Ви повинні всякі спроби збольшевичених елементів чи реакційних в напрямку, ворожому законам УНР та цьому наказові, подавляти в корені і без жалю, пам'ятаючи, що всілякі політичні експерименти дорого коштують нашій державній справі, не скріпляють нашої єдиної державної волі, а навпаки, ослабляють її і отдають народ наш на поталу сусідам; г) як військові повстанчі частини, так і ріжні установи, підлегли Вам, рівно ж і ті, що можуть з Вашого чи П[артизансько-]п[овстанчого] штабу повстати в процесі боротьби, проводячи свою працю, повинні виявити максимум працездатності, самопосвяти, березти кожную копію державну і народну, даючи в ній

звіт, щоби біля чистої нашої справи не було зловживань, вуличних наклепів і обвинувачень.

VIII. Пам'ятаючи, що сама повстанча акція, якою б успішною вона не була, не може завершити справи встановлення сталої державної влади в Україні, Ви повинні, в разі успіху акції цієї, підготувати ґрунт для повороту Уряду і Армії УНР, перебуваючих в Польщі і Румунії, на рідну землю*. Оскільки можливо – підготувати касарні¹⁹ для армії і тих мобілізованих, які будуть покликані до армії, харчі, фураж тощо, а також певні елементи з повстанчих відділів до влиття чи іншої форми вступу їх в регулярну українську армію.

Зазначені вище доручення та обов'язки Ви маєте перевести в життя, керуючись інтересами батьківщини, законами УНР і інструкціями та наказами, мною затвердженими.

[X.1921 р.]

[Петлюра]

Центральний військовий архів. – І.380.1.62 (Союзна Українська армія). – Арк. 225 – 226 зв. – Рук. ориг.

* Налагодження всіх відносин, впливаючих з 1) факту самодіяльності населення, перебувавшего під окупаційною владою, і 2) факту існування законно-правного апарату державного з військом, що після кількохрічної боротьби опинились на чужій території, але зберегли форми і традиції державності нашої, зберегли офіціальні представництва за кордоном і проводять підготовчу творчу працю в справі заведення державного ладу на звільненій території, – всі ці справи будуть поладжені мною і урядом після повороту на Україну.
– *Прим. С.Петлюри.*

ПРИМІТКИ

- 1 Михайло Куриленко – український громадсько-політичний діяч. Учасник українського національного відродження 1917 р. За Директорії УНР – подільський губернський комісар (1919 р.). Восени 1921 р. – начальник цивільного керування при штабі Повстанчої армії генерала Ю. Пютюнника.
- 2 Супілка – прохання, скарга.
- 3 Андрій Гулий-Гуленко (1886 – р. см. невід.) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився на Херсонщині. Закінчив Новоолександрівський інститут сільського господарства й лісівництва. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. У 1917 р. брав участь в українізації російських військових частин на Румунському фронті,

член Української ради в Одесі. З весни 1918 р. – на українській військовій службі, командир інженерного полку 3-го Херсонського корпусу. За гетьманату 1918 р. деякий час був ув'язнений. Під час Протигетьманського повстання 1918 р. – командир Катеринославського республіканського коша. З листопада 1919 р. – командир партизанського загону, що діяв проти білогвардійців на Катеринославщині та Херсонщині. У лютому 1920 р. приєднався до Армії УНР, що перебувала в Першому Зимовому поході. Командир 1-ї Запорізької дивізії. З жовтня 1920 р. – начальник повстанського загону, що діяв на Катеринославщині та Київщині. У 1921 р. очолив Південну повстанську групу військ УНР. Учасник Другого Зимового походу 1921 р., командувач Бессарабської групи Повстанчої армії.

- Перебував при дипломатичній місії УНР у Бухаресті. Нелегально відвідував Україну, у липні 1922 р. заарештований в Одесі органами ДПУ УСРР, засуджений до десяти років ув'язнення. В 1920-х рр. виїхав з СРСР. Подальша доля невідома.
- 4 Заосмотрення – забезпечення.
- 5 Осип Добротворський – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. Брав участь у повстансько-партизанському русі проти більшовиків у 1919 – 1920 рр. У 1920 р. – старшина Київської дивізії отамана Ю. Тютюнника. Співробітник Повстансько-партизанського штабу, учасник Другого Зимового походу 1921 р. З 1923 р. – в УСРР.
- 6 Олександр Данильчук – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. Командир південної групи Східного фронту Армії УНР навесні 1919 р. У 1921 р. – начальник Української військової ліквідаційної комісії в Польщі.
- 7 Лев Троцький (1879–1940) – російський політичний і державний діяч, публіцист. Член ЦК Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків). Восени 1917 р. – голова Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. З листопада 1917 р. – народний комісар закордонних справ більшовицької Росії, керівник російської делегації на мирних переговорах у Бересті. З березня 1918 р. – народний комісар військових справ. У 1919 – 1920 рр. – голова Реввійськради більшовицької Росії. Активний учасник середпартійної боротьби в СРСР у 1920-х рр., лідер „лівої опозиції” і один з головних претендентів на владу. У 1928 р. засланий до Алма-Ати, у 1929 р. висланий з СРСР. На еміграції в Туреччині, Франції, Мексиці. Загинув від рук радянського агента.
- 8 Сергій Дельвіг (1866 – 1944) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни, генерал російської армії. З весни 1918 р. – на українській військовій службі. На початку 1919 р. – інспектор гарматних частин Армії УНР. Очолював військову делегацію УНР на переговорах з поляками про укладення перемир'я в червні 1919 р. У 1919–1921 рр. – голова української військової місії в Румунії.
- 9 Борис Савинков (1879–1925) – російський політичний діяч, письменник, професійний революціонер, один з організаторів антибільшовицького руху під час громадянської війни в Росії. На початку XX ст. – один з лідерів російської партії соціалістів-революціонерів. Вчинив низку терористичних замахів на представників царської адміністрації. Емігрант. Під час Першої світової війни добровольцем служив у французькій армії. У 1917 р. повернувся в Росію. Комісар Тимчасового уряду при ставці Верховного головнокомандувача, комісар Південно-Західного фронту, товариш військового міністра. Наприкінці 1917 р. брав участь у створенні на Дону білогвардійської Добровольчої армії. У 1918 р. – організатор і керівник Союзу захисту Батьківщини й свободи, вів антибільшовицьку боротьбу. У 1919 р. – член Російської політичної наради в Парижі. У 1920 р. – голова Російського політичного комітету у Варшаві, визнав владу генерала Врангеля й розгорнув формування в Польщі білогвардійської 3-ї Російської армії. Підписав угоду з представниками уряду УНР про визнання Директорії та військову співпрацю з нею. У 1921–1922 рр. намагався продовжувати антибільшовицьку боротьбу, організовуючи диверсійно-повстанські рейди на терени Білорусі й України. У 1924 р. схоплений під час переходу радянсько-польського кордону. Ув'язнений в радянській в'язниці, наклав на себе руки.

- 10 Урльоп – відпустка.
- 11 Харитон Лебідь-Юрчик (1877 – 1944) – український економіст. За гетьманату 1918 р. – товариш міністра фінансів, за Директорії УНР – директор Державної скарбниці, товариш міністра фінансів (1919 – 1920 рр.). На еміграції мешкав у Польщі, Німеччині.
- 12 Леонід Ступницький (1892–1944) – український військовий діяч, полковник Армії УНР, генерал-хорунжий УПА. Народився в с. Романівці на Волині (суч. Житомирська обл.). Закінчив агрономічний факультет Київського університету. У роки Першої світової війни – корнет російського 9-го Бузького уланського кінного полку. У 1917 р. – учасник українізації частин російської армії. Брав участь у Протигетьманському повстанні 1918 р., формуванні республіканських частин на Київщині, антибільшовицькому повстансько-партизанському русі навесні 1919 р. З липня 1919 р. – в Армії УНР, командир 35-го Звенигородського полку 12-ї Київської дивізії. У 1920 р. – помічник командира 4-го Київського кінного полку. Наприкінці 1920 р. інтернований разом з українськими військами в польських таборах. Під час Другого Зимового походу 1921 р. – командир окремого відділу в складі Волинської групи Повстанчої армії. Замешкав на Волині. У 1940 р. зазнав репресій від радянської влади. У 1941 р. – начальник вишколу української міліції в Рівному. У 1941–1943 рр. – начальник пожежної охорони в цьому ж місті. З березня 1943 р. – в Українській повстанській армії (псевдо „Гончаренко”). Начальник штабу військової округи „Заграва”, згодом – начальник штабу УПА-Північ. Загинув у бою з радянськими військами біля с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області. Рішенням Української Головної Визвольної Ради
- посмертно підвищений до звання генерал-хорунжого.
- 13 Відділ – тут: загін.
- 14 Інсурекційний – повстанчий.
- 15 Карність – дисциплінованість.
- 16 Юрій Отмарштейн (Отмарштайн) (р. нар. невід. – 1922) – український військовий діяч, полковника Армії УНР. Закінчив Миколаївську академію Генерального штабу в Санкт-Петербурзі. Учасник Першої світової війни, підполковник російської армії. З весни 1918 р. – на українській військовій службі, у Лубенському кінному полку. З листопада 1918 р. – командир Лубенського сердюцького кінного полку, разом з яким перейшов на бік військ Директорії УНР під час Протигетьманського повстання 1918 р. Начальник штабу корпусу січових стрільців. У березні 1919 р. призначений військовим аташе УНР до Королівства Сербів, Хорватів та Словенців. З липня 1919 р. – начальник штабу 11-ї дивізії січових стрільців Армії УНР. У кінці 1919 р. потрапив до польського полону. З доручення уряду УНР наприкінці весни 1920 р. відправлений до Чехословаччини формувати українські частини з військово-полонених. Один з керівників січово-стрілецької організації полковника Є. Коновальця. У 1921 р. – співробітник Повстансько-партизанського штабу генерала Ю. Тютюнника, начальник штабу. Учасник Другого Зимового походу 1921 р., начальник штабу Повстанчої армії. Загинув у польському таборі для інтернованих у Стржалкові за нез’ясованих обставин.
- 17 Відворот – тут: відступ.
- 18 Виїмок – виняток.
- 19 Касарня – казарма.

Вступне слово, публікація документів і примітки Михайла КОВАЛЬЧУКА